

EESTI MURDED

Eesti keele murded jagatakse kahte suuremasse rühma – **põhjaeesti murded** ja **lõunaeesti murded**. Nende kõrval on lisaks ka kolmas rühm, selgelt eristuvad **kirderanniku murded**. Ehkki säärane jaotus tundub esmapilgul geograafiline, on olukord keerulisem. Tegelikult on murrete jagamisel põhja- ja lõunaeeestilisteks hoopis keeleajaloolised põhjused. Nii näiteks on kõneldud ja kõneldakse geograafilises mõttes Lõuna-Eestisse jääval Pärnumaal ning ka suures osas Viljandimaast siiski põhjaeesti murdeid. Lõunaeesti murdeid kõneldakse Tartu- ja Võrumaal Emajõeest lõuna pool ning Viljandimaal Viljandi linnast lõuna pool. Kirderanniku murdeid kõneldakse praegusel Ida-Virumaal, samuti Lääne-Virumaa ning Harjumaa rannapiirkondades.

Traditsiooniline eesti keele murrete jaotus on järgnev

Põhjaeesti murded:

- 1) saarte murre
- 2) läänemurre
- 3) keskmurre
- 4) idamurre

Lõunaeesti murded:

- 1) tartu murre
- 2) mulgi murre
- 3) võru murre (mõnikord lisatakse sellest eraldi ka setu murre)

Kirderanniku murded:

- 1) rannamurre
- 2) Alutaguse murre

Muidugi on nendele reeglitele ka hulk erandeid – murdepiirid ei ole alati kuigi selged. Murded jagunevad omakorda väiksemateks omapärasteks keelevormideks, mida nimetatakse **murrakuteks**. Murrak on väikesel alal kõneldav murde alavorm ning murrakute piirid langevad harilikult enam-vähem kokku ajalooliste kihelkonnapiiridega. See on nõnda kujunenud, sest valdava osa ajaloost on inimesed oma kodukohtades olnud võrdlemisi paiksed. 14.–15. sajandil tekkinud sunnismaisus süvendas seda veelgi. Seepärast on piirkonniti kujunenud välja omapärased keelekujud.

Mõnes suuremas kihelkonnas kõneldakse kihelkonna erinevates otstes siiski võrdlemisi erinevaid murrakuid, kohati isegi erinevaid murdeid – nõnda näiteks on Iisaku kihelkonna põhja- ja idaosas on ajalooliselt kõneldud kirderanniku murrete hulka kuuluvat Alutaguse murret, aga lõunaosas põhjaeeestilist idamurret ning lääneosas põhjaeeestilist keskmurret. Kuusalu kihelkonna põhjaosas on kõneldud kirderanniku rannamurret, lõunaosas põhjaeesti keskmurret. Kodavere kihelkonna tuumikalal ning põhjaosas on kõneldud idamurret, lõunaosas aga tartu murret. Samuti võib ka ühe murde või murraku raames esineda suuri erinevusi – näiteks on Otepää kihelkonna põhjaosa keelepruuk selgelt tartumurdeline, lõunaosas aga omandanud tugevaid võrupäraseid jooni. Räpina kihelkonna lõunaosas kõneldakse selgelt võrupäraselt, põhjaosa murrak sarnaneb aga Võnnu kihelkonna tartu murdega. Sääraseid näiteid võiks tuua veel mitmeid, ent oluline on siit meelde jätta, et **murded ja murrakud on kujunenud sajandite jooksul kohalikust keelepruugist**.

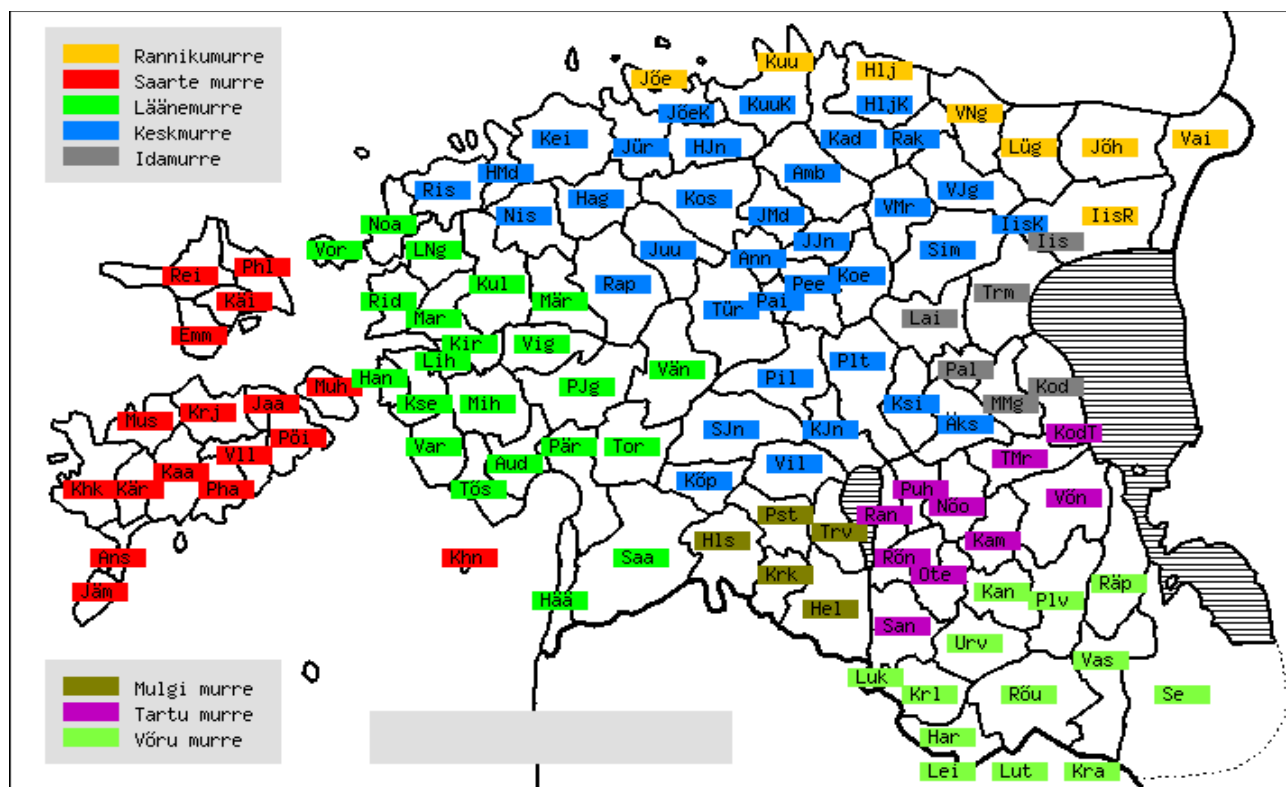
Milline on aga murdekeele ja kirjakeele suhe? **Eesti kirjakeel põhineb põhjaeesti keskmurdel**, mis on sestap ka kirjakeelele kõige lähem. Samuti on kirjakeelde haaratud märkimisväärne hulk lõunaeesti sõnavara, kirderanniku murretest on aga laenatud grammatilisi elemente. Eesti kirjakeele ühtlustamise alguseks loetakse 1908. aasta 30. mail toimunud Tapa keelekonverentsi, kus keelemehed (sh nt Johann Voldemar Veski, Johannes Aavik, Villem Reiman jt) leppisid kokku, kuidas võiks ühist keelt kirja panema hakata. 20. sajandi alguseni toimus Eesti- ja Liivimaal ühtaegu kaks kirjakeelt, n-ö tallinna keel ja tartu keel (saksa keeles nimetati neid *Revalestnisch* ja *Dorpatestnisch*), mis põhinesid vastavalt Tallinna ja Tartu piirkondade keelepruugil. 19. sajandil toimunud rahvusliku ärkamise raames kujunes romantiliseks ideaaliks aga üks, rahvast ühendav kirjakeel ning kaalukauss kaldus selles osas selgelt põhjaeesti keele kasuks. **Selle tulemusena on lõunaeesti murrete erinevus kirjakeelest palju suurem kui põhjaeesti murrete.** Suurt rolli mängis ka juba 1739. aastal ilmunud eestikeelne Piibel, mis oli tõlgitud just põhjaeesti keelde (ehkki ajaliselt oli sellest varem – juba 1686. aastal – ilmunud lõunaeestikeelne Uus Testament). **Ehkki ajapikku on eesti kirjakeelde integreeritud osi murretest, on üldine suundumus olnud siiski murdekeele asendumine eesti ühiskeelega.** 2011. aasta rahvaloendusel küsiti ajaloos esimest korda lisaks inimeste emakeelele ka küsimus murdekeele oskuse kohta ning mõne murde valdajaks nimetas end umbes 130 000 inimest.

Igapäevakeelena on murdekeel kuigivõrd kasutusel vaid Kagu-Eestis Võrumaal, sealhulgas Setomaal. Võru ja setu keele valdajaid oli rahvaloenduse andmeil kokku veidi alla 90 000. Kõnelejate arvult teine oli Saarte murre (u 25 000 kõnelejat), mille säilimisel on oma töö teinud ka Saare- ja Hiiumaa geograafiline eraldatus Mandri-Eestist. Tõsi, saartel on eesti kirjakeel murdekeelde väga tugevad jäljed jätnud ning sestap tuleb arvestada, et paljud (iseäranis just Saaremaal), kes nimetavad end saarte murde kõnelejaks, kõnelevad tegelikkuses pigem saartepäraselt eesti ühiskeelt. Teistel murretel on oskajaid vähem – mulgi murdel ligikaudu 10 000, tartu murdel umbes 4000, ranniku- ja idamurdel mõlemal tuhatkond, läänemurdel veidi alla tuhande. Kirjakeele aluseks oleva keskmurde mainimist pidas rahvaloendusel vääriliseks umbes 200 inimest. **Üldiselt on murded taandunud nii-öelda kõõgikeelteks**, mida pruugitakse ennekõike koduses sfääris või siis piirkondliku rahvakultuuri kontekstis (rahvakultuuriüritustel, simmanitel, lauldes jms). Tavaline on ka, et murdekeelest saadakse küll (vabalt) aru, ent ise kõnelda ei osata. **Ehkki murdekeelt väärtustatakse mitmel pool kohaliku identiteedi osana ning paljudele seostub see esivanemate pärandiga, ei ole suuremas osas Eestis murdekeelel enam igapäevast rakendust.** Kohalikku murret kõneldakse harilikult vaid pereringis või heade tuttavatega, mitte aga avalikkuses.

Ajal, mil Eesti oli Nõukogude Liidu osa, oli murdekeel ennekõike vaid akadeemilise uurimise objekt ning koolides juurutati eesti keele puhul ranget kirjakeelsuse põhimõtet. Ehkki ka ennesõjaaegses Eesti Vabariigis olid koolid kirjakeelsed, kõneldi tollal murdekeelt veel laialdaselt, sest valdav osa inimesi elas siiski maal, kus kombes ja traditsioonid muutuvad aeglasemalt, kui linnastunud ühiskonnas. **Pärast Eesti taasiseseisvumist on tehtud mitmeid katseid murdekeeli taas elustada ning nende kasutusvõimalusi laiendada**, ent tõeliselt edukaks võib seda lugeda vaid

võru murde puhul. Kõigist eesti murretest on võru murre – või võru keel – kirjakeelest kõige erinevam ning 1995. aastal fikseeriti Võru Instituudis ka võru ja setu keele ühine kirjaviis ning pandi sellega algus eraldiseisvale võru kirjakeelele. Ilmunud on võru ja setu aabitsad, keeleõpikud ning ohtralt tarbe- ja ilukirjandust, lisaks õpetatakse võru keelt Võrumaal ka hulgas lasteaedades. Kord kahe nädala jooksul ilmub ka võrukeelne ajaleht Uma Leht. Samuti on võru keel leidnud oma koha popmuusikas (Ummamuudu, Mari Kalkun, Winny Puhh, Oort jt). Teiste murrete puhul ei ole sääraseid katsed kuigivõrd vilja kandnud. Mõnel juhul on küll jõutud oma aabitsani, nii nt on ilmunud mulgi aabits, kihnu aabits, sõru aabits (sõru murrakut kõneldakse Saaremaal Sõrve säärel) ja kodavere aabits (kodavere murrak on osa idamurdest). **Kõige tugevam keelelise eristumise initsiatiiv ongi aga leidnud just lõunaeesti keelealal**, kus mitmed tartu- ja võru intellektuaalid on korduvalt avaldanud arvamust, et õigem oleks rääkida lõunaeesti keelest, millel on neli murrakut (mulgi, tartu, võru ja setu), mitte lõunaeesti murretest. Keeleajalooliselt oleks see hästi põhjendatav, sest lõunaeesti ja põhjaeesti keeled arenesid muinasajal teineteisest eraldi, ent tänaseks päevaks on need suuresti kokku sulanud.

Rahvalikus kõnepruugis on aga igal pool kombeks kohalikku murret või murrakut keeleks nimetada. Nõnda kõneldaksegi nt sõru (sõrve) või kodavere või haanja keelest, aga mitte murrakust. Võimalusi kohalikku keelt üles kirjutada on mitmesuguseid, sest **murretel ei ole üldiselt kindlaksmääratud kirjaviisi** (erandiks on eelnevalt mainitud võru ja setu keel).

Eesti murdekaart. Murrakud on märgitud kihelkondade kaupa, värvid tähistavad erinevaid murderühmi. Setumaa on sellel kaardil märgitud võru murde alana, ehkki sageli arvatakse setu keelt ka eraldi murdeks.

KUIDAS ERINEVAID MURDEID ÄRA TUNDA PÕHJAEESTI MURDED

KESKMURRE

Harju-, Järva- ja Raplamaal, Lääne-Virumaa lõunaosas ning Viljandimaa ning Tartumaa põhjaosas kõneldud keskmurre on eesti kirjakeelele kõige sarnasem. Ometigi on sellel teatavad erijooned. Nõnda näiteks kipub pikk a-häälik muutuma ua-ks või oa-ks. Nõnda öeldaksegi keskmurdes „maa” ja „saapad” asemel „mua” ja „soapad”. Sama juhtub teiste pikkade täishäälikutega, mis muutuvad täishäälikuühendeiks (nt „nüüd” -> „nüid” ja „keegi” -> „kiegi”). Samuti muutuvad kaashäälikud tihtipeale kahekordseks, nõnda öeldakse näiteks „paremalle” ja „suremalle”. J-häälik kaob sageli kaashäälikuühenditest ära, nt „nällane” („näljane”) või „pietti” („peeti”).

Tekstinäide: (Silmsi küla, Järvamaa)

Tienijalaps, sie oli nagu orjalaps vei alam. Pietti jo alamaks inimeseks, mitte üheväärtuslikkuks. Isegi oli Päinurme meisas lasteoidjaks vei lastetüdrukkuks kiegi ja ta sai iad palka ja süija ja... Aga vat saksa lapsed ei kuula. Oidja se nagu karjane käib nende järel sial. Aga nüid sial olivad old suured pardi tiiged, ega nad änam praega vist alles ole. Saksa laps jo üöldakse tark, aga ta oli rumal meije diada.

(Tienijalaps, see oli nagu orjalaps või alam. Peeti ju alamaks inimeseks, mitte üheväärtuslikuks. Isegi oli Päinurme mõisas lapsehooldjaks või lastetüdrukkuks keegi ja ta sai head palka ja süüa ja... Aga vat saksa lapsed ei kuula. Hoidja see nagu karjane käib nende järel seal. Aga nüid seal olevat ohud suured pardi tiigid, ega nad enam praegu vist alles ole. Saksa laps ju öeldakse [on] tark, aga ta oli rumal meie teada.)

LÄÄNEMURRE

Ka Lääne- ja Pärnumaal kõneldud läänemurre on kirjakeelega väga sarnane, ent selles kaovad võrreldes kirjakeelega sageli sõnalõpud – nii näiteks võidakse „kasvasid” asemel öelda „kasvast”. Omane on ka v-hääliku muutumine b-ks (näiteks „kivi” -> „kibi”). Palju esineb ka teisevärteliste sõnade hääldamist kolmandas vältes, nt „kappis” või „lukkus”. Palju esineb ka e-häälikut, nt „metsas” -> „metses” ja „ilm” -> „elm”.

Tekstinäide: (Alaküla, Pärnumaa)

Ja siis oli see olnd niiviisi, et see meri oli siisammasel ligidal kohe. Need põllod ja need jo kõik olid puhas merebõhjast tulnd, mere kaldast, ja see mägi piab ka mere kallas olema, ja see mägi lähäb siit, akkab ta nüid piale ja lähäb väl'lä niigauva kui Kirblasse ikka. Vaata, Kirblas ja Kasari jõe ääres, sial jo lõppeb meri ära, ja siis on see sial Kirblas ka. Sial Kirblas veel on nehokke suur kõrge nukk veel ja sial lõppeb siis ära see mere kallas ja nüit ta on niiballo taandon siis.

(Ja siis oli see olnd niimoodi, et see meri oli siisammal ligidal kohe. Need põllud ja need ju kõik olid puhta merepõhjust tulnud, merekaldast, ja see mägi piab ka merekallas olema, ja see mägi lähäb siit, hakkab ta nüid piale ja lähäb välja niikaua kui Kirblasse ikka. Vaata, Kirblas ja Kasari jõe ääres, seal ju lõppeb meri ära, ja siis on seal Kirblas ka. Seal Kirblas veel on selline suur kõrge nukk veel ja seal lõppeb siis ära see merekallas ja nüid ta on niiballo taandon siis.)

SAARTE MURRE

Mandri-Eestist läänes asuvatel saartel (ennekõike Saaremaal ja Hiiumaal) kõneldud saarte murde reedab ennekõike muidugi õ-hääliku asendumine ö-ga. Mõnes kihelkonnas (Muhus, Kihnus, Pöides) on õ-häälik tegelikult aga olemas. Õigupoolest teevad saarlased ö-l ja õ-l kenasti vahet, lihtsalt kõnepruugis kipuvad nad häälduslikult üheks sulama ning mandrilt pärit inimestele ö-dena kõlama. Kõnes iseloomustab saarte murret veel laulev intonatsioon (häälduslaad). Palju on sõnavara, mida mujal ei kohta – seda osalt ka seetõttu, et pikka aega suheldi rohkem ülemerenaabritega kui Mandri-Eestiga. Omane on ka pikkade täishäälikute muutumine täishäälikuühenditeks („poole“ -> „puole“), ent häälduvad need seejuures ikkagi pikalt. Tavaline on au-täishäälikuühendi muutumine ou-ks („kaugel“ -> „kougel“). Mõnel pool kohtab pikemates sõnades kirjakeele „-eid“ lõpu asemel ühendit „-ime“ („uudiseid“ -> „uudissime“)

Tekstinäide: (Muhu saar, ajaleht Saarte Hääli)

Sie augustikuuga pihta akan kena sui lähäb ikka edasi. Ja juu siis nüid suab kõik pidud kua läbi rallitud, kui siiamuani põle vihma iest tahetud easte köia mitte. Laupa õhta olli Lõunarandas küll ju kesküösegid viel puru läpatis. Andis vahelduseks mõne piisa vihmagid, aga sie kadus ää kut kerisse piale. Köimist ja kolamist piaks sii ju jäguma. Paljast üks pidu ja kontsert oo teise otsas. Igasepuole ep jõvagid, kõege parama tahtmise juures kua.

(Selle augustikuuga pihta hakannud kena suvi lähäb ikka edasi. Ja ju siis nüid saab kõik peod ka löbi rallitud, kui siiamuani põle vihma eest tahetud hästi kaita. Laupäeva õhtul oli Lõunarandas küll veel kesküöselgi puhta palavus. Andis vahelduseks mõne piisa vihmagi, aga see kadus ära kui keriselle. Käimist ja kolamist peaks sinn ju jäguma. Püha üks pidu ja kontsert on teise otsa. Igale puole ei jõuagi kõige parema tahtmise juures ka.)

IDAMURRE

Peipsiääresetes kihelkondades kõneldud idamurret on väga tugevasti mõjutanud ajaloo jooksul sinna mitme lainena elama asunud eestlaste sugulasrahvas vadjalased. Samuti on idamurdel põhjapoolsetes kihelkondades sarnasus Alutaguse murdega ning lõunapoolsetes tartu murdega. Idamurdes pole sellisel määral laadivaheldust nagu eesti ühiskeeles, sõna „maod“ asemel on „madud“ ja „pajas“ asemel öeldakse „padas“. Samuti esineb palju õ-häälikut nagu Alutaguse murrakuteski. Seesütlevas käändes on aga lõpuks -n nagu tartu murdeski. Idamurdele omane on ka mineviku kolmanda isiku (nemad) vormide moodustamine sõnalõpuga -vad – „õlivad“ („olid“) ja „tulivad“ („tulid“) ja „annaksivad“ („andsid“). Sageli kaob ka sõna lõpus olevast -st-ühendist t-häälik ära.

Tekstinäide: (Kodavere kihelkond)

Tädimiis oli komoniste vasta sõdind ja tämädä õtsiti taga. Veikse aja varjas tä ennäss meil kua. Miule ööldi, et sii on potsep. Loll laps kõneleb viil moedo müüdä külä laiali ja no egä sii nalja-asi öllud. Kindel kinni minek kõege peregä kui tädimiis meilt õless kätte suadud. Tämä oli moedo tore miis ja minule miildis üväss. Tämgä sae miu aruss alate nalja. Ükskõrd pidi isä õvves raskid kotta keldri vedämä. Nõnna raskid, et peris üksi ei jõudnud, tädimiis läks appi. Aga enne sedä tä pani õmale meie emä vana kleedi selgä ja rätku pähä, tä oli nõnnaviisi kole tore miu aruss.

(Tädimis oli kommunistide vastu sõdinud ja teda otsiti taga. Veidi aega varjast ta end meil ka. Minule öeldi, et see on pottsepp. Loll laps kõneleb veel muudu mööda küla laiali ja ega see naljaaasi olnud. Kindel vangimine kogu perega, kui tädimis meilt oleks kätte saadud. Tema oli muudu tore mees ja minule meeldis väga. Tema sai minu arust alati nalja. Ükskord pidi ise õues rasked kotte vedama. Nõnda taskeid, et päris ükski ei jõudnud, tädimis läks appi. Aga enne seda pani ta omale meie vana kleidi selga ja rätiku pähe. Ta oli nõnda väga tore minu arust.)

KUIDAS ERINEVAID MURDEID ÄRA TUNDA LÕUNAEESTI MURDED

TARTU MURRE

Tartu ümbruses ja sellest lõuna pool kõneldud tartu murdeski hääldatakse osa teisevältelisi sõnu kolmandas vältes (nt „oli” -> „olli”), ent vältevaheldus on siiski alles. Erinevalt põhjaeesti murretest on lõunaeesti murretele omane paljude häälikute pehmendamise – nt öeldakse sõna „kool” kindlasti pehme l-iga sõna lõpus („kool’”). Pikkadest täishäälikutest ei tunnistata eriti ü-häälikut, millest kipub ikka „üi” saama (nt „nüüd” -> l „nüid”). Suured erinevused võrreldes kirjakeelega on ka grammatiliste vormide moodustamises – iseäranis mitmuses esinevad sageli lühivormid (i-mitmus; „lehtedest” -> „lehist”, „vanade” -> „vanno/vannu”). Omane on ka n-lõpuline seesütlev käänne („majas” -> „majan”) ning de-lõpuline sisseütlev käänne („kohtusse” -> „kohtude”), samuti täheühendi „vv” esinemine täishäälikute vahel („püüa” -> „püvvä”, „proua” -> „provva”). Sõna alguses h-täht tavaliselt ei hääldu („hobune” -> „obene”). Oluline on ka sõna „ei” muutumine – minevikuvormides kasutatakse selle asemel sõna „es”. Mõnes piirkonnas esineb ka vokaalharmoniat ehk täishäälikute kokkukõla. See tähendab, et täppidega tähed nõuavad enda lähedusse teisi täppidega tähti nii et näiteks sõnast „väsinud” hoopiski sõna „väsünü” ja sõnast „seadus” sõna „säädüs”. Võrreldes kirjakeelega on väga suured erinevused ka sõnavaras.

Tekstinäide: (Mats Traat, „Kius”)

Üits õdagu, kui vällän olli joba perris pimme – kell võis kümne ümbre olla –, ja Luise Jürgenson vaivalt virvesside jäänu, kuulse ta kanget tulepraginat. Ta es saa unesegatse pääga äkki aru, mes tuu olli ja kost tuu tulli. Tema süa nakse valiste pessma, suu kuivi ära ja kiil kliipu suulakke, nigu oless ta toomemarju söönu. Sängist üles karaten jäi ta jalgupiti amme sisse kinni ja rabel tükk aiga nigu kana paklin, kukku sis pörmandule maha ja lei põlve nilgele.

(Ühel õhtul, kui väljas oli juba päris pimme – kell võis kümne paiku olla –, ja Luise Jürgenson oli vaevalt toomingamarju söönu. Voodist üles karates jäi ta jalgupidi särgi sisse kinni ja rabeles tükk aega nagu kana tuli. Tema süda hakkas kõvasti peksuma, suu kuivas ära ja keel kleepus suulakke nagu oleks ta tukkuma jäänud, kuulis ta kõva tulepraginat. Ta ei saanud unesegase peaga äkki aru, mis see oli ja kust see takus, kukkus siis pörandale maha ja lõi põlve marraskile.)

MULGI MURRE

Viies kihelkonnas, mis kiilunud Viljandi linna ja Läti piiri vahele, kõneldud mulgi murre on grammatika ja häälduse ning osalt ka sõnavara poolest tartu murdega väga sarnane, ent on lõunaeeesti keeleala läänepiiril saanud tugevaid mõjutusi ka põhjaeestiliselt läänemurdelt. Nii muutuvad mulgi murdes pikemate sõnade järeilsilpide a-d ja ä-d sageli hoopis e-deks (nt „läksivad“ -> „lätsive“, „sööma“ -> „süüme“), mis on läänemurdes väga levinud. Samuti kaovad mulgi murdes tähed sõna lõpust (nt „perenaine“ -> „pernain“). Sõnade alguses ei esine tavaliselt kaashäälikuühendeid („trepp“ -> „repp“, „klaas“ -> „laas“). Erinevalt Tartu- ja Võrumaast ei kasutatud Mulgimaal ka kunagi lõunaeeesti kirjakeelt, seega on põhjaeesti keele mõju sellele murdele palju tugevam.

Tekstinäide: (ajalehest Üitsainus Mulgimaa)

Sii Mulgi pidu olli joba viies ja raasike tõistmuudu kokku säetu. Pidu akatuses ja lõpetuses ollive ütitse laulu-tantsu, mida saatsive Mulgimaa noordeorkester ja Abja muusikakooli punt, iistlauljis Anu ja Triinu Taul. Keskaigan saive oma kavasi näidate kik viis Mulgi kihelkonda. Alliste kihelkonna kava pääliskiri olli „Mulgi ekspress“, Elmel „250aastane Sõnni Mats tulep pidusse!“, Karksil „Mede uhkus“, Tarvastul „Sõõr ümmer Võrtsjärve“ ja Paistul „Oma ja ää“. Enne tänusõnu ja lõpulaule ast kolme lauluge üles Karl Erik Taukar, kes tervit pidulisi mulgi keeli ja sai rahva puult äste vastu võet. Lõpetuses pakuti kigile Mulgi korpi, neid olli pidu jaos tettu 2500 tükki.

(See Mulgi pidu oli juba viies ja veidike teistmoodi kokku pandud. Peo hakatuses ja lõpetusesks olli ühises laulud-tantsud, mida saatsid Mulgimaa noorteorkester ja Abja muusikakooli ansambel, eestlauljateks Anu ja Triinu Taul. Keskaigas said oma kavasi näidata kõik viis mulgi kihelkonda. Halliste kihelkonna kava pääliskiri olli „Mulgi ekspress“, Elmel „250-aastane Sõnni Mats tulep peole“, Karksil „Meie uhkus“, Tarvastul „Ring ümber Võrtsjärve“ ja Paistul „Oma ja ää“. Enne tänusõnu ja lõpulaule astus kolme lauluga üles Karl Erik Taukas, kes tervitas pidulisi mulgi keeles ja sai rahva poolt hea vastuvõtu osalisesks. Lõpetuseks pakuti kõiگیle mulgi korpe – neid olli peo jaoks tehtud 2500 tükki.)

VÕRU MURRE

Vana-Võrumaaks nimetatud kaheksas kihelkonnas (Räpina, Põlva, Kanepi, Urvaste, Rõuge, Vastseliina, Karula, Hargla) kõneldud võru murre on eesti kirjakeelest kõige erinevam – tegu on kõige vanapärasema lõunaeeesti keelekujuga – ning sellel on ka oma fikseeritud kirjakeel. Võru keele tunneb hästi ära õ-tähe rohkuse järgi (nt „hõbedane“ -> „hõbõhõnõ“, „kollane“ -> „kõllanõ“). Tegelikult on võru keeles isegi kaks erinevat õ-häälikut – üks tavaline, teine kõrgem ja sarnane vene keele ы-le. Kirjas märgitakse kõrget õ-d mõnikord ka tähega y. Kaashäälikute pehmendus ehk palatalisatsioon muudab sageli isegi sõna tähendust (nt „laul“ tähendab ikka „laulu“, ent „laul“ on hoopiski „laulis“) nii et pehmendust märgitakse märgiga ´ tähe peal või järel. Samuti on võru keeles kasutusel eriline kõrisulghäälik, mida märgitakse kirjas tähega q, ehkki muist autoreid jätab selle kirjutades võõrtähena kõrvale. Grammatiliselt ja sõnavaraliselt on võru keel sarnane tartu ja mulgi keelepruugiga, ehkki grammatikas esineb lühivorme veel rohkem ning sõnavaras on ohtralt sõnu, mida mujal ei kasutata. Tegusõnade pööramisel tekitab keele mittetundjale segadust ainsuse kolmanda isiku (tema) pöördelõpp -s, mida kasutatakse oleviku, mitte mineviku tunnuseks („paistab“ -> „paistus“, „hakkab“ -> „nakas“/”naa(s)s“). Väga oluline on ka tagaeitus, kus sõna

„eiq” liitub hoopiski tegusõna lõppu („ei ole” -> olõ-iq”). Seesütleva käände lõpp -h on mitmel pool Võrumaal tavaline (muist kihelkondades on selle asemel siiski -n nagu tartu murdeski) ning h-tähte pruugivad võrokesed aga tartlaste ja mulkidega võrreldes nii kõnes kui kirjas vägagi püüdlilikult. Ka vokaalharmonia on võru keeles täielik nii et a, õ, o, u ei salli üldiselt enda lähedal tähti ä, e, ö, ü – ainult i-täht jääb erapooletuks ja passib kõigiga.

Tekstinäide: (Madis Kõiv, „Kärbläse luumine”)

Tansamatsõn õkva, pengi pääl päävä käen – päiv paistus; hummogu, jo ku kari mõtsa lätt, naass hinnäst tarõsaina, naass hinnäst pengi ja pujengipuhmõ poolõ säädmä, vaht’ edimält köögiussõst sisse, roni müüdä põrmandut pliidi pääle üles, istus suurõ veskikivi pääle ussõ iin, käänüs jo ja käänüs, suur’ kastõq viil maan, a paistus jo rohoaia värähti pääle, aigupite, aigupite, viskas hinnäst jo üle värähti saina pääle, musta palk’ saina, lahkikuionu, praoq sehen.

(Kõhe sealsamas, pingi peal päikese käes – päike paistab; hommikul, kui ju kari metsa lähel, hakkab ennast mööda pörandad üles pliidi peale, istub suure veskikivi peale ukse ees, pöörab ja pöörab, suur kaste veel maas, aga paistab juha õueia värava peale, aegapidi, aegapidi viskab ennast ju üle värava peale, musta päikseina, [mis] katki kuitanud, praod sees.)

Mõnikord eristatakse võru keelest ka setu keelt, mida iseloomustab suurem vene laensõnade hulk ning mõningad hääluserinevused. Nõnda saab näiteks setudel kohanimest Värska hoopistükki Verska. Setu keelt kirjutades q-tähte üldiselt ei kasutata ning selle asemel pruugitakse kõrisulghääliku märkimiseks hoopis ülakoma (’).

Tekstinäide: (Luuka evangeelium)

A soo sündu noil päivil, et käsk keisri Augustusõ puult vällä läts kõikõ maailma üles kirotä’. Soo kirotus oll’ edimäne tuul aol, ku Kireenius Süüria maavalitsõja oll’. Ja kõik lätsi hinnäst laskma üles kirotä’, õgaüts umma liina. Sis läts kah Joosep Galileast Naasareti liinast üles Judeahe Taavedi liina, mida kutsutas Bethlehemis, selle et tä oll’ Taavedi kuast ja suust, et hinnäst laskõ’ üles kirotä’ Maa’ra, uma kihlat naasega, kiä oll’ käümä pääl.

(Aga neil päevil juhtus, et keiser Augustuselt läks välja käsk kõik maailm üles kirjutada. See üleskirjutus oli esimene sel ajal, kui Kireenius oli Süüria maavalitsija. Ja kõik läksid ennast üles kirjutada laskma, igüks oma linna. Siis läks ka Joosep Galileast Naasareti linna üles juudamaale Taaveti linna, mida kutsutakse Petlemmaks, sest ta oli Taaveti kojast ja soost, et ennast üles kirjutada lasta [koos] Maarja, oma kihlatuga, kes oli lapseootel.)

KIRDERANNIKU MURDED

Kirderanniku murdeid on kõneldud praegusel Ida-Virumaal Vaivara, Jõhvi, Iisaku, Lüganuse kihelkondades, samuti Lääne-Virumaal Viru-Nigula ja Haljala kihelkondades ning Harjumaal Kuusalu ja Jõelähtme kihelkondades. Iisaku, Haljala, Kuusalu ja Jõelähtme kihelkonnas on murdeid kõneldud vaid osas kihelkonnast. Kuigi kirderanniku murrete sekka kuulub kaks murret – rannikumurre ja Alutaguse murre – on nende peamised tunnusjooned samad: pikkade täishäälikute muutumine täishäälikuühenditeks („toas” → „tuas” ja „keel” → „kiel” ja „töö” → „tüö”) ja vältevahelduse (teise- ja kolmanda välte eristuse) puudumine, mille tulemusena hääldatakse paljusid sõnu pikalt (nt „võtsin” → „vottasin”). Samuti kaob sageli õ-häälik, mille asemele tuleb hoopistükkis o-häälik (nt „jõgi” → „jogi” ja „tõrv” → „torv”). Alutaguse murdes on aga just vastupidi - õ-täht hulga o-tähti asendanud ning nt „orav” asemel öeldakse „õrav” ja „okas” asemel „õkas”. Kirderannikult on eesti keelde saadud ka olev kääne, mida näiteks lõunaeesti murretes üldse ei pruugita. Väga mitmete häälduslike joonte poolest sarnanevad kirderanniku murded ka soome keelele – seda seetõttu, et sajandite jooksul on kõnelejad tihedalt suhelnud soome ning isuri keele kõnelejatega ning murre on arenenud nendega vastastikmõjus.

Tekstinäide: (rannamurre: Tammistu küla, Kuusalu kihelkond)

Naised panned krabinal süömäd-juomad lauale ja agetud süömä. Süömääjal aga pilland naise süles istuv laps lusiga permandulle. Naine kummardanud laua alt lusikat ottama, kuid nähnd, et meestel olid kaigil jalguje asemel obusekapjad. Naine ehmatund mes irmus, aga pole julgenud sedä ka toistele naistele üöllä. Ise metlend: „Ei siin tänä küll oige asi ole.” Toised akkaned küsümä naise kääst, kui nähned, et naine ninda paha nägü old: „Mes sul viga?” Naine vastand: „Süä läks ninda pahaks ja sendä paha olla.”

(Naised panid krabinal söögid-juogid lauale ja hakatud sööma. Söögi ajal pillanud naine süles istuv laps lusika permandule. Naine kummardanud laua alt lusikat võtma, kuid nähnd, et meestel olid kaigil jalgade asemel hobusekapjad. Naine ehmatund, mis hirmus, aga polnud julgenud sedä ka toistele naistele öelda. Ise metlend: „Ei siin tänä küll asi oige ole.” Toised akkaned küsümä naise kääst, kui nähned, et naine ninda paha nägü old: „Mes sul viga?” Naine vastand: „Süä läks ninda pahaks ja sendä paha olla.”)

Tekstinäide: (Alutaguse murre: Kohtla küla, Jõhvi kihelkond)

Siis oli üks niisike asi viel, et kui kudagi ei saand obust rauda, et oli peru, siis oli mõne paja juures tehtud sedasi, et lüädud maa sisse viis jämäda posti obuse kõrgust. Üks post oli obuse pia juures, senekülgä siuti obuse pia kinni. Kaks posti olid kummagipual esimiste jalgude juures. Siis olid kaks köit, üks oli tagantpuvalt esimisi jalgu kõhualt läbi ja õtsas ümbär posti, tõineõts tõise posti küljäs. Tõine köis oli tagand kõhualt läbi iestpuvalt tagumisi jalgu ja jällä õtsad – tõineõts tõise tagumise posti küljäs.

(Siis oli üks selline asi veel, et kui kuidagi ei saanud hobust rautatud, sest oli peru, siis oli mõne [sepa]paja juures tehtud sedasi, et lüüdüd maa sisse viis jämädad postid obuse kõrgust postid. Üks post oli obuse pia juures, senekülgä siuti obuse pia kinni. Kaks posti olid kummagipual esimiste jalgude juures. Siis olid kaks köit, üks oli tagantpuvalt esimisi jalgu kõhualt läbi ja õtsas ümbär posti, tõineõts tõise posti küljäs. Tõine köis oli tagand kõhualt läbi iestpuvalt tagumisi jalgu ja jällä õtsad – tõineõts tõise tagumise posti küljäs.)

ÜLESANDED

Vasta küsimustele. (10 punkti)

Milline eesti keele murre on eesti kirjakeelele kõige lähedasem?

.....

Milline eesti keele murre on eesti kirjakeelest kõige kaugem?

.....

Kas eesti kirjakeel põhineb põhja- või lõunaeesti murretel?

.....

Millal hakati eesti kirjakeelt ühtlustama?

.....

Millisel eesti murretest on oma kirjakeel?

.....

Kuidas nimetatakse kohalikke keelekujusid, milleks murded omakorda jaotuvad?

.....

Millisest murdest on kirjakeelde üle võetud olev kääne?

.....

Millises murdes kasutatakse kirjas q-tähte?

.....

Millises murdes kipub v-häälik b-häälikuks muutuma?

.....

Millist murret on mõjutanud vadja keel?

.....

Millistes murretes on järgnevad tekstikesed? (3 punkti)

Mehed issid kivide piäle keskommokod pidämä. Tünni-iäring, sibul ja leib õli peris tugev süük. Artu viskas iäringe piä üle kiviunniku uassase õina ninä ette: "Säh, süü kua!" Õenas lätsutaski. Kõhud täis, visasid mehed ülejäänud iäringepiäd kivide taha ja akasid ise müiri laduma. Õenas lakk viil kavva ühe kõha piäl.

.....

Lätsi mõtsa, tuust, et tiidsõ,
mõtsan kasus puravik.
Tsillukõisi, naid ma es putuq,
võtti inne jurakit.

Koton keedi naist sõs suppi.
Vai näi võikit hallukit!
Pelässi ku ilmalõppo
umahindä alukit!

Nüüd ma tiä, kaiõ perrä,
olõ tark ja meelen piä;
puravik olõ-i tuu verrev,
mil om valgõq täpiq pääl.

.....

Üks vale vei nisukke irmuasi miele tuletada, kuda suab neid irmuttada, peksta ega kedagi ei tohi, ja sis et: „Ärge minge, et muonakkalapsed söövad teid ää.” Sial olid nied muonamieste maead koa sial meesal ja muonamie lapsed olid irmsad närused jaja ukkas nägudega ja katkise riijettega ja miks nukke ei vei süija puhast last sis. Ja sedavisi sis akkasid kartma ja se hoidja sai sis neist jägu, sis akkand kartma teisu.

.....

Proovi kirjakeelde ümber panna! (2 punkti)

Ja nüid seda mõisat siis änam ei ole, et siis see Kuhlbach lõhkus selle maha. Aga nää, tuli see juuni pööre ja tä'i saan seda üles ehittada ja see viidi ära siit jah ja oligi, ja palgid läksid kuivattise ahju kalooside aeges ja. Nii et pal'lad varemed on sial, aga sial all on keldred ka veel kõik alles ja korras. Vaata, vanaste tehti jo need lubjamüirid, ja need ei vanane ega vanane, põln siis nehokke vilets lubi mett' kui nüid on, vanaste oli ju suur paedest põlettud lubi, ja ia lubi oli, ja need müirid on tugevad, ja keldre laed põle kuskilt sisse vaeond, kõik on nii tugevad alles.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Proovi kirjakeelde ümber panna! (2 punkti)

Tuu sant om iks rikas, kiä kellägä kerkut piti käi.

.....

.....

Enne ei saa targas, kui ütesast ahjust leiva ära sööt.

.....

.....

Proovi kirjakeelde ümber panna! (3 punkti)

Vanemal ajal, ninda sada viiskümmend, sadakaheksakümmend aastat tagasi eländ Tammistu küläs Roigu talus peremies. Sie old nadukane joukamb mies. Tämä käünd obusega linnas tihtipääle. Linna viend ta mone naula võid vai mone paari muni müüä. Kerra tuld jällegi linnareisust ehtu iljapääle tagasi. Tehnd obuse vankri iest lahti, pand oue köüde ja mend magama. Uomigul üles tousses akkand taskust rahakotti ottama, – kotti pole taskus ollagi. Noh akkand siis kuerde-kassijega rahakotti etsimä, aga kustagild pole kotti väljä tuld.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

HINDAMINE

- 0 – 10 punkti = F
- 11 – 12 punkti = E
- 13 – 14 punkti = D
- 15 – 16 punkti = C
- 17 – 18 punkti = B
- 19 – 20 punkti = A